

PIOTR ZEMSZAL

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-0822-8937

POJĘCIE WOLNOŚCI W OPTYCE DYCHOTOMII SWOI — OBCY W TEKSTACH SOWIECKIEGO IDEOLOGICZNEGO SUBDYSKURSU O KULTURZE W LATACH 1953–1957

Słowa kluczowe: wolność, sowiecki dyskurs ideologiczny, odwilż.

STRESZCZENIE

WOLNOŚĆ należy do kluczowych pojęć społecznych i etyczno-moralnych w rosyjskiej lingwokulturze. Jego dychotomiczna struktura przejawia się w dwóch podstawowych realizacjach: *воля* i *свобода*. Do zrozumienia jego funkcjonowania w warunkach totalitarnych konieczne jest uwzględnienie realnego stosunku nadawców do kwestii wolności oraz analiza retorycznego wykorzystania tego konceptu w tekstach propagandowych i dokumentalnych. Przeanalizowany materiał pozwala stwierdzić, że tradycyjna dla rosyjskiej lingwokultury dychotomia *свобода* — *воля* uległa w ramach badanego dyskursu znaczącej reinterpretacji, polegającej w pierwszej kolejności na wyeliminowaniu drugiego z jej elementów jako konotującego brak ograniczeń i jednocześnie nacechowanego pozytywnie, a zatem, z punktu widzenia propagandy systemu, potencjalnie szkodliwego, oraz na aktualizacji trzech kategorii odpowiadających trzem zasadniczym zbiorowościom wskazywanym w dyskursie. Pierwszą z nich jest kategoria MY (SWOI), której odpowiada *настоящая свобода*, druga — ONI (OBCY, wróg zewnętrzny, *мнимая свобода*), trzecią — ONI (OBCY, wróg wewnętrzny, *произвол*).

WOLNOŚĆ (ros. *СВОБОДА*) bez wątpienia należy do kluczowych pojęć społecznych i etyczno-moralnych w wymiarze ogólnoludzkim (Arutunova 2003: 73), przy czym trudno wskazać jakikolwiek dyskurs, w którym jest ono waloryzowane w sposób jednoznacznie negatywny. Nie można też nie zauważyć, że choć poza kontekstem WOLNOŚĆ wiąże się zawsze lub niemal zawsze z oceną pozytywną, to w momencie, gdy pojęcie staje się obiektem realnej debaty, pojawia się czasem potrzeba jego relatywizacji. Czyjaś wolność może wszak ograniczać pole działania innych, istnieje wolność negatywna (od czegoś), mówi się również o wolności pozytywnej (do czegoś) itd. Pojęcie WOLNOŚCI, wbrew temu, jak ukształtowano sowiecki system społeczno-polityczny, było również jedną z istotnych konstant obsługującego ów system dyskursu ideologicznego. Hymn ZSRR zaczynał się wersem *Союз нерушимый республик свободных* (*Nienaruszalny związek wolnych republik*), Stalina nazywano oswobodzicielem, a jednym z głównych celów ruchu komunistycznego miało być wyzwolenie narodów spod imperialistycznego ucisku, wrogowie ZSRR określani byli jako *душителли свободы*, *поработителли* (*tlamsiciele*

wolności) itd. Z drugiej strony wolność była traktowana jako zagrożenie i zdarzało się, że rozumiano ją w kategoriach anarchii lub samowoli. W najmniejszym stopniu nie jest to jednak specyficzna cecha sowieckiej recepcji pojęcia, które bywa wprost traktowane jako jedna z konstant rosyjskiego spojrzenia na świat w ogóle (np. Egorova, Kirillova 2012). Ważny natomiast wydaje się kontrast, jaki zachodzi między akceptacją przez sowiecki dyskurs ideologiczny pozytywnego wariantu konceptu СВОБОДА (WOLNOŚĆ) a charakterem samego systemu społeczno-politycznego. Kontrast ten w połączeniu z dychotomiczną strukturą dyskursu (szczegółowe omówienie tej kwestii w kontekście badanego dyskursu wraz z odpowiednią literaturą patrz: Zemszał 2018a: 57–79) oraz wobec tego, że do pojęcia WOLNOŚCI odwoływały się obie strony konfliktu ideologicznego, wymusza bowiem przeprowadzenie konsekwentnego rozgraniczenia na tę WOLNOŚĆ, o której mówią ОБЦУ, i WOLNOŚĆ, którą głoszą SWOI.

Dychotomiczne podejście do pojęcia WOLNOŚCI jest, zgodnie z obserwacjami niektórych badaczy zagadnienia (np. Dmitrija Lichaczowa, Aleksieja Szmieliowa czy Anny Wierzbickiej — Lihačev 1981: 8; Šmelev 2002: 70–75; Vežbicka 1999: 457), trwale zakorzenione w rosyjskim spojrzeniu na świat. Najlepiej świadczy o tym to, że realizowane jest ono w dwóch wariantach semantycznych. Istnieje bowiem pojęcie WOLNOŚCI — СВОБОДЫ — i WOLNOŚCI — ВОЛИ, przy czym СВОБОДА związana jest z takimi kategoriami jak porządek, prawo i ograniczenie (chodzi tu raczej o sferę asocjacyjno-konotacyjną, ponieważ kolokacja *полная свобода* — *całkowita wolność* nie nosi żadnych znamion oksymoronu, choć pod względem swojej globalnej semantyki zbliża się do znaczenia *воля* (Kataeva 2005: 461)), podczas gdy ВОЛЯ z takimi jak dowolność działania, brak ograniczeń, siła czy możliwość nieskrępowanego wyboru (Šmelev 2002: 71; Egorova, Kirillova 2012: 162; Arutūnova 2003: 73–75; Zlobin 2007; Kataeva 2005: 44).

Dualizm ten ma głębokie korzenie. W odniesieniu do XVII w. pisał o nim Georgij Fiedotow:

To oczywiste, że w tym świecie nie było miejsca na wolność [свобода]. Posłuszeństwo w szkole Josifa [Wołockiego — tu i dalej — tłum. i przyp. P.Z.] było najważniejszą mniśią cnotą. Stąd poprzez „Domo-stroj” trafia ona do życia świeckiego. Wolność [свобода] dla moskwicina była pejoratywem, synonimem rozpasania, „przymusu” i chaosu. Co zatem z „wołą” [воля], o której marzy i śpiewa lud, na którą żywo reaguje każde rosyjskie serce? Słowo „wolność” [свобода] wciąż wydaje się przekładem francuskiego pojęcia *liberté*. Nikt jednak nie może negocjować rosyjskości „woli” [воля]. Tym bardziej należy zdać sobie sprawę z różnicy między „wolnością” [свобода] a „wołą” [воля] odczuwanej przez rosyjskie ucho. Wola [воля] to przede wszystkim możliwość do życia lub tylko pożycia zgodnie z własnymi dążeniami, bez krępowania się żadnymi więzami socjalnymi, nie mówiąc już o łańcuchach. Wołę [воля] krępują również ludzie o równym statusie, krępuje ją i świat. Wola [воля] tryumfuje albo w wyrzeczeniu się więzi społecznych, na szerokim stepie, albo we władzy nad społeczeństwem, w przemocy nad innymi. Osobista wolność [свобода] jest niemożliwa bez poszanowania wolności [свобода] cudzej; wola [воля] jest zawsze egoistyczna (Fedotov 1992: 286).

Dychotomiczna struktura pojęcia przejawia się zatem nie tylko w opozycji СВОБОДА / ВОЛЯ, ale również w aksjologicznej niejednoznaczności obu jej członów.

O ile bowiem ВОЛЯ jest tym, o czym „marzy i śpiewa lud”, o tyle jest ona jednocześnie tym, czego obawia się hierarchiczna struktura społeczna, podobnie zresztą jak СВОБОДА, np.:

(1) Такое **свободное** толкование отдельных вопросов не простительно партийному человеку, облаченному бысоким доверием партии и занимающему такой важный государственный пост (Takie wolne rozumienie poszczególnych kwestii jest niewybaczalne w przypadku członka partii) [1].

Co ciekawe, w badanym materiale nie znalazła się żadna realizacja leksemu *воля*, natomiast pojawia się jednostka *своеволие* (*samowola*). Być może jest to związane z tym, że, jak pisze Anna Wierzbicka, „[...] we współczesnym języku rosyjskim słowo *воля* nie jest już używane w tego typu kontekstach, jego występowanie ogranicza się do określania życia poza więzieniem (i poza obozami pracy)” (Vežbicka 1999: 462, tłum. P.Z.). Jednak równie ważnym powodem jest to, że ВОЛЯ w warstwie skojarzeniowo-konotacyjnej zawiera element braku jakichkolwiek ograniczeń, podczas gdy СВОБОДА jest w różnym stopniu ograniczona. Свобода, choć to oczywiste nadużycie, może być poddana ograniczeniom doktrynalnym, *воля* takim zabiegom się nie poddaje. Jednakowoż, jeśli przyjąć punkt widzenia podzielany przez Annę Wierzbicką (1999: 464) i Aleksieja Szmieliowa (Šmelev 2002: 70), że pojęcie ВОЛЯ wykazuje silne konotacje przestrzenne, jego ślady odnajdujemy w metaforyce stosowanej w badanych tekstach. Chodzi tu głównie o przenośnie wykorzystujące orientację horyzontalną oraz metaforę ptaka, np.:

(2) Советские художники **расправляют крылья**, воодушевленные решениями XX съезда партии (Radzieccy malarze natchnieni postanowieniami XX zjazdu partii rozwijają skrzydła) [1];

(3) Социалистический реализм дает **небывалый простор** для проявления ярких индивидуальностей, стилей, открывает новые возможности развития нашему искусству, богатству его многообразных талантов (Realizm socjalistyczny stwarza niebywale szeroką przestrzeń umożliwiającą zaistnienie wyrazistych indywidualności i stylów, otwiera przed naszą sztuką i bogactwem różnorodnych jej talentów nowe możliwości rozwoju) [2];

Nie zmienia to jednak faktu, że pojęcie ВОЛЯ jako konotujące właśnie brak ograniczeń, ale jednocześnie pozytywnie waloryzowane w rosyjskiej lingwokulturze, jest nie tyle nawet nieużyteczne, ile wręcz niekorzystne dla efektywnej propagandy systemu wprowadzającego i promującego określone ograniczenia.

Mimo tych komplikacji deklaracyjny wysoki status pojęcia WOLNOŚCI w świecie sowieckiej aksjologii nie budzi żadnych wątpliwości. Warto się jednak przyjrzeć także praktyce dyskursywnej. Omawiane pojęcie w związku ze swoją wewnętrzną dychotomicznością oraz oczywistą sprzecznością z praktycznymi zasadami kierującymi życiem ZSRR staje się dla nadawcy dyskursu ideologicznego niewygodne. Dzieje się tak zwłaszcza wtedy, gdy do głosu dochodzą tendencje liberalne, gdy ktoś zaczyna głośno domagać się wolności. Z taką sytuacją mieliśmy do czynienia w sowieckim dyskursie o kulturze po śmierci Stalina. Jednym z pierwszorzędnych problemów stało się wówczas zagadnienie wolności twórczej. Tak zwane oficjalne czynniki znalazły się wobec takich

postulatów w dość niezręcznej sytuacji, ponieważ samo domaganie się wolności w momencie, gdy o tejże wolności mówiono się i pisało jako stanie oczywistym, zadawało kłam oficjalnej wersji rzeczywistości. Ten dyskomfort mógł prowadzić do prób wyminięcia tej kwestii, jak np.:

(4) В условиях социалистического общества, где народ является действительно свободным, подлинным хозяином своей судьбы и творцом новой жизни, для художника, который верно служит своему народу, **не существует вопроса о том, свободен или не свободен** он в своем творчестве (W warunkach społeczeństwa socjalistycznego, gdzie naród jest rzeczywiście wolnym, prawdziwym panem swojego losu i twórcą nowego życia, dla artysty, który wiernie służy swojemu narodowi, nie istnieje pytanie, czy w swojej twórczości jest on wolny, czy nie) [3].

Jednak tego problemu nie dało się po prostu pominąć. Pojęcie WOLNOŚCI musiało więc zostać w praktyce dyskursywnej zniuansowane w taki sposób, by odpowiadać potrzebom autorytarnego systemu w starciu z tendencjami liberalnymi. Postaram się prześledzić różne warianty jego realizacji na podstawie tekstów dotyczących kultury publikowanych w gazecie „Pravda” (1953–1957) oraz równoległych chronologicznie dokumentów KC WKP(b) (KPZR) (Afiani 2001). Wydzielony przedział to czas aktywizacji oddolnych tendencji odwilżowych zaraz po śmierci Stalina oraz okres niedookreśloności pozycji KC KPZR w zakresie polityki kulturalnej. Był to czas swoistej walki STAREGO z NOWYM, ale też wzmożonego konfliktu między SWOIM a OBCYM. Za koniec tego etapu można uznać serię zjazdów radzieckich organizacji twórczych (związków pisarzy, malarzy, kompozytorów), podczas których oficjalnie potwierdzano bezwzględną wyższość realizmu socjalistycznego nad innymi kierunkami w literaturze i sztuce.

Pojęcie WOLNOŚCI wyrażane jest w badanych tekstach przede wszystkim przez jednostki *свобода*, *свободный*, *свободно* (*wolność*, *wolny*, *wolno*). Wymienione leksemy, których użyciom nie towarzyszą żadne dookreślenia czy zabiegi formalne w rodzaju cudzo-słowu, odnoszą się do pojęcia WOLNOŚCI w podstawowym jego rozumieniu, tj. wolności ograniczonej w sposób racjonalny („возможность проявления субъектом своей воли в условиях осознания законов развития природы и общества”, „możliwość realizacji przez podmiot swojej woli w warunkach uświadamiania sobie przezeń praw rządzących rozwojem przyrody i społeczeństwa”, Ożegov 1953) lub w znaczeniu „независимость, отсутствие стеснений и ограничений, связывающих общественно-политическую жизнь и деятельность какого-н. класса, всего общества или его членов” („niezależność, brak barier i ograniczeń, krępujących życie społeczno-polityczne jakiejś klasy, całego społeczeństwa lub jego członków”, Ożegov 1953). Chodzi tu o wolność SWOICH w rodzimym środowisku¹, które jest gwarantem owej wolności, np.:

(5) Под знаменем социалистического реализма художник познает истинную **свободу** творчества (Pod sztandarem realizmu socjalistycznego artysta poznaje prawdziwą wolność twórczą) [4];

¹ Powiązanie pojęcia WOLNOŚCI z przynależnością do kręgu SWOICH widać już na poziomie analizy etymologicznej (mowa o indoeuropejskim rdzeniu *sve- obecnym zarówno w formie *свобода*, jak i *свой*), patrz: (Benveniste 1995: 212–220; Egorova, Kirillova 2012: 162).

(6) **Свобода** художественного творчества является первейшим условием расцвета культуры² (Wolność twórczości artystycznej jest podstawowym warunkiem rozkwitu kultury) [5];

(7) Социалистический реализм предполагает самый широкий простор для **свободного** проявления творческой индивидуальности художника (Realizm socjalistyczny zakłada najszerszą przestrzeń dla swobodnej realizacji twórczej indywidualności artysty) [6];

(8) Метод социалистического реализма дает возможность полному и **свободному** проявлению творческой индивидуальности, любой творческой манере и почерку (Metoda realizmu socjalistycznego daje możliwość pełnej i swobodnej realizacji indywidualności twórczej, dowolnej konwencji twórczej) [7];

(9) Не только в наши дни **свободного** творчества народных талантов мы можем в полной мере оценить, сколь талантлив армянский народ... (Nie tylko dzisiaj, w dniach wolnej twórczości artystów ludowych możemy w całej rozciągłości zobaczyć, jak utalentowany jest naród ormiański...) [8].

СВОБОДА w odróżnieniu od ВОЛИ podlega pewnym ograniczeniom. W analizowanym dyskursie należą do nich ramy doktrynalne oraz szeroko eksponowany w sowieckim dyskursie ideologicznym prymat służby (por. Zemszał 2017: 197–198), np.:

(10) А, самое главное, необходимо полностью искоренить „проработческий” тон при обсуждении литературных дел в партийных органах, создать атмосферу доверия, полной **свободы** и непринужденности и, вместе с тем, высокой ответственности, политической сознательности и дисциплины (I, co najważniejsze, należy koniecznie całkowicie wykorzenić „niszczący” ton panujący w dyskusjach nad dziełami literackimi w organizacjach partyjnych, stworzyć atmosferę zaufania, całkowitej wolności i swobody i jednocześnie wielkiej odpowiedzialności, świadomości politycznej i dyscypliny) [II];

(11) Подчеркивая, что каждый художник имеет право творить **свободно**, согласно своему идеалу, Ленин в то же время говорил: „...” (Podkreślając, że każdy artysta ma prawo tworzyć w sposób wolny, zgodnie z własnym ideałem, Lenin jednocześnie mówił: „...” [9];

(12) Полвека назад В. И. Ленин мечтал о **свободной** литературе, которая будет служить не верхним „десяти тысячам”, а всему народу (Pół wieku temu W.I. Lenin marzył o wolnej literaturze, która będzie służyła nie uprzywilejowanym „dziesięciu tysiącom”, a całemu ludowi) [10];

(13) Вглядываясь в будущее, освещенное яркими зарницами революционных боев, Ленин видел могучую, **свободную**, подлинно народную литературу, открыто поставившую себя на служение „миллионам и десяткам миллионов” трудящихся... (Wpatrując się w oświetloną błyskawicami walk rewolucyjnych przyszłość, Lenin widział potężną, wolną, rzeczywiście ludową literaturę, która otwarcie oddała się służbie „milionom i dziesiątkom milionów” ludzi pracy...) [11].

Nie są to jednak w optyce badanych tekstów ograniczenia narzucone, ale zinternalizowane przez środowiska twórcze, np.:

(14) Такой художник **избирает** путь служения народу **свободно**, без принуждения, по собственному убеждению и призыванию, по велению души и сердца (Taki artysta wybiera drogę służenia ludowi

² Rzecz jasna, prawdziwej, socjalistycznej kultury, a nie *псевдокультуры запада*... (*pseudokultura Zachodu*).

w sposób swobodny, bez przymusu, kierując się własnym przekonaniem i powołaniem, impulsem duszy i serca) [12];

(15) Лживому и лицемерному буржуазному лозунгу „**независимости**” литературы от общества, фальшивым концепциям „искусства для искусства” **наши писатели с гордостью противопоставляют свои** высокие идейные позиции служения интересам трудящихся, интересам народа (Kłamliwemu i obłudnemu hasłu „niezależności” literatury od społeczeństwa, fałszywym koncepcjom „sztuki dla sztuki” nasi pisarze z dumą przeciwstawiają swoje szlachetne stanowisko ideowe polegające na służbie interesowi ludzi pracy, interesom ludu) [13].

W szeregu odnotowanych kontekstów niektóre wystąpienia leksemów *свобода* i *независимость* (*niezależność*) mogłyby być na pierwszy rzut oka traktowane jako synonimiczne, np.:

(16) Побывав за рубежом и познакомившись не только с современным искусством Италии, Франции, а и с самими художниками, мы с глубокой скорбью можем сделать вывод — к чему привела так называемая „**свобода**” искусства, „независимость” искусства от общества (Po pobycie za granicą, zaznajomiwszy się nie tylko ze współczesną sztuką Włoch, Francji, ale również z samymi malarzami, z głębokim żalem dochodzimy do wniosku na temat tego, do czego doprowadziła tak zwana „wolność” sztuki, „niezależność” sztuki od społeczeństwa) [14].

Warto jednak zwrócić uwagę na to, że jednostka *независимость* ani razu nie występuje w odniesieniu do kategorii SWOI. Twórcy należący do socjalistycznego realizmu z założenia nie mogą być niezależni, ponieważ ich powołaniem jest służba. W dyskursie następuje więc rozdzielenie tych kategorii. СВОБОДА w tej optyce bynajmniej nie implikuje НЕЗАВИСИМОСТИ. Zarówno jedno, jak i drugie jest ponadto w odniesieniu do grupy ОБЧУСН przedstawiane jako szkodliwa uluda. Służą temu obficie stosowane cudzysłowy³ oraz określenia *мнимый*, *так называемый* czy partykuła *якобы*, np.:

(17) Но среди работников литературы и искусства встречаются еще и такие отдельные люди, поборники „**свободы творчества**”, которых, оказывается, тяготит руководство партии и государства (Jednak wśród pracowników literatury i sztuki zdarzają się jeszcze pojedyncze osoby, które popierają „wolność twórczości”, którym, jak się okazuje, ciąży kierownictwo sprawowane przez partię i państwo) [15];

(18) На примере буржуазного абстрактного искусства особенно ясно видно, к чему приводят все эти непомерно раздутые притязания, бессмысленная игра в **мнимую свободу** творчества (Na przykładzie burżuazyjnej sztuki abstrakcyjnej szczególnie wyraźnie widać, do czego prowadzą te nieproporcjonalnie rozdmuchane pretensje, bezsensowna zabawa w złudną wolność twórczości) [16];

³ Bardzo trafnie funkcjonowanie cudzysłówów w dyskursie komunistycznym ujął Jakub Sadowski: „Cudzysłów — ta swoista granica, oddzielająca słowa od pozostałego tekstu — pojawia się każdorazowo, gdy słowo w taki czy inny sposób wiąże się ze światem Zła. Cudzysłów jak gdyby podkreśla, że w tamtym świecie wszystko jest na odwrót, że zwykle neutralne słowo t a m już nie może oznaczać tego, co tutaj” (Sadowski 2009: 66).

(19) Побывав за рубежом [...], мы с глубокой скорбью можем сделать вывод — к чему привела **так называемая „свобода”** искусства, „независимость” искусства от общества (tłum. — patrz przykład (16)) [14];

(20) Как будто можно было бы указать хоть одну страну капиталистического мира, где якобы **„свобода творчества”**, в которой достижения музыкального искусства в этот период выдержали бы сравнение с потоком вдохновенных, проникнутых высокими человеческими идеалами произведений, созданных советскими композиторами (Jakby można było wskazać choć jeden kraj kapitalistycznego świata, w którym rzekomo panuje „wolność twórczości”, w którym obecne osiągnięcia sztuki muzycznej wytrzymałyby porównanie z falą natchnionych, przepelnionych wysokimi ludzkimi ideałami utworów stworzonych przez kompozytorów radzieckich) [17];

(21) В этом прежде всего и выражено огромное преимущество эстетических позиций советского художника перед художником буржуазным, который на словах бахвалится своей политической независимостью, бравитует мнимой **свободой**, а в действительности является послушным рупором реакционной политики, проповедником самой антигуманистической идеологии (Odbija się w tym przede wszystkim ogromna przewaga estetycznych poglądów artysty radzieckiego nad artystą burżuazyjnym, który przechwala się swoją niezależnością polityczną, pyszni się rzekomą wolnością, a w rzeczywistości jest posłuszną tubą skrajnie reakcyjnej polityki, głosiцеlem skrajnie antyhumanitarnej ideologii) [18];

(22) [...] не изжитые еще до конца среди художественной интеллигенции оппозиционные настроения в вопросе партийного и государственного руководства искусством, что связано с сильным влиянием **„свободы”** творчества [...] wśród inteligencji twórczej nie zostały jeszcze do końca wykorzenione nastroje opozycyjne w kwestii kierowniczej roli partii i państwa w sztuce, co jest mocno związane z silnymi wpływami „wolności” sztuki) [III]

Ta złudna, nieprawdziwa wolność grupy OBCYCH jest przeciwieństwem NASZEJ wolności, czyli tej, którą w ramach ideologicznego dyskursu o kulturze oferuje realizm socjalistyczny. Tylko NASZA wolność jest wolnością prawdziwą, co podkreślane bywa przez przymiotniki i przysłówki *полный, подлинный / подлинно i истинный / истинно, действительно* (*pełny, rzeczywisty / rzeczywście, prawdziwy / prawdziwie, realnie*), np.:

(23) Под знаменем социалистического реализма художник познает **истинную свободу** творчества (Pod sztandarem realizmu socjalistycznego artysta poznaje prawdziwą wolność twórczości) [4];

(24) Социалистический реализм открывает неограниченные возможности для смелых художественных исканий и открытий, для подлинно **свободного** проявления творческой индивидуальности художника, черпающего вдохновение в жизни народа (Realizm socjalistyczny otwiera nieograniczone możliwości prowadzenia śmiałych poszukiwań i dokonywania odkryć artystycznych, możliwości prawdziwie wolnego manifestowania indywidualności twórczej artysty czerpiącego natchnienie z życia ludu) [7];

(25) В условиях социалистического общества, где народ является действительно свободным, подлинным хозяином своей судьбы и творцом новой жизни, для художника, который верно служит своему народу, не существует вопроса о том, свободен или не свободен он в своем творчестве (W warunkach społeczeństwa socjalistycznego, gdzie naród jest rzeczywście wolnym, prawdziwym panem swojego losu i twórcą nowego życia, dla artysty, który wiernie służy swojemu narodowi, nie istnieje pytanie, czy w swojej twórczości jest on wolny, czy nie) [3];

(26) Весь дух нашей литературы — самой революционной и бесстрашной литературы в мире — непримиримо враждебен любым проявлениям чуждой идеологии, антинародной буржуазной эстетике, но он непримирим и еще к одному врагу истинно **свободного** творчества — лености и косности художнической мысли (Cały duch naszej literatury — najbardziej rewolucyjnej i nieustraszonej literatury na świecie — jest nieprzejednanie wrogi wobec jakichkolwiek przejawów obcej ideologii, wymierzonej przeciw ludowi burżuazyjnej estetyki, jest on również nieubłagany wobec jeszcze jednego wroga naprawdę wolnej twórczości — wobec lenistwa i zacofania myśli artystycznej) [19];

(27) А, самое главное, необходимо полностью искоренить „проработческий” тон при обсуждении литературных дел в партийных органах, создать атмосферу доверия, полной **свободы** и непринужденности и, вместе с тем, высокой ответственности, политической сознательности и дисциплины (I, co najważniejsze, należy koniecznie całkowicie wykorzystać „niszczący” ton panujący w dyskusjach nad dziełami literackimi w organizacjach partyjnych, stworzyć atmosferę zaufania, całkowitej wolności i swobody i jednocześnie wielkiej odpowiedzialności, świadomości politycznej i dyscypliny) [II].

Опозиция **NASZEJ**, т.е. **prawdziwej**, **wolności** и **OBCEJ** niby-wolności jest wynikiem ideologizacji samego pojęcia, która znajduje również bezpośredni wyraz w objaśniających formułach zawierających realizacje ideologemów (o ideologemie patrz: Zemszał 2018b), np.:

(28) Евтушенко утверждал, что Симонов выступил односторонне, говорил, что Дудинцев не хочет **буржуазной свободы** и демократии, что Симонов пытался представить Дудинцева чуть ли не борцом против диктатуры пролетариата (Jewtuszenko twierdził, że Simonow wypowiedział się w sposób jednostronny, mówił, że Dudincew nie chce burżuazyjnej wolności i demokracji, że Simonow usiłował przedstawić Dudincewa niemal jako człowieka walczącego z dyktaturą proletariatu) [IV];

(29) Журнал „Вопросы философии” в № 5 за 1956 год поместил статью „К вопросу об отстаивании драматургии и театра” авторов Б. А. Назарова и О. В. Гридневой, в которой, под видом критики и научно-исторического анализа последствий культа личности, с антипартийных, ревизионистских позиций трактуются вопросы партийного и государственного идеологического руководства и контроля за искусством за последние 20 лет, и ставится проблема „**свободы творчества**” в ее откровенно **буржуазно-анархистском понимании** (Czasopismo „Woprosy Filozofii” w numerze 5. z 1956 r. zamieściło artykuł „W sprawie obrony dramaturgii i teatru” napisany przez B.A. Nazarowa i O.W. Gridniewą, w którym pod pretekstem krytyki i naukowo-historycznej analizy skutków kultu jednostki kwestie partyjnego i państwowego kierownictwa i kontroli ideologicznej nad sztuką przez ostatnie 20 lat interpretowane są z pozycji antypartyjnych, rewizjonistycznych oraz podnosi się problem „wolności twórczości” w jego otwarcie burżuazyjno-anarchistycznym rozumieniu) [V];

(30) Вступающие в Пен-клуб писатели должны присоединиться к „Хартии Пен-клубов”, которая направлена на защиту **свободы** слова и мысли в **буржуазном** духе (Pisarze wstępujący do PEN Clubu zobowiązani są do przystąpienia do „Karty PEN clubów”, której celem jest obrona wolności słowa i myśli w duchu burżuazyjnym) [VI];

(31) Ленинское отношение к искусству направлено против буржуазных представлений об „абсолютной **свободе** абсолютно индивидуального творчества”, против понимания **свободы** как анархистического **своеволия** (Leninowski stosunek do sztuki jest wymierzony przeciwko burżuazyjnym wyobrażeniom o „absolutnej wolności absolutnie indywidualnej twórczości”, przeciwko pojmowaniu wolności jako anarchistycznej samowoli) [VII];

(32) С требованием **свободы**, понятой как **буржуазно-анархическое своеволие** и полная независимость от всякого партийного и государственного контроля, выступили некоторые московские литераторы на состоявшемся весной 1956 года обсуждении работы издательства „Советский писатель” (Z żądaniem wolności rozumianej jako burżuazyjno-anarchiczna samowola i całkowita niezależność od jakiegokolwiek kontroli partyjnej i państwowej wystąpili niektórzy moskiewscy literaci podczas zorganizowanej wiosną 1956 r. dyskusji na temat funkcjonowania wydawnictwa „Sovetskij pisatel”) [VIII];

(33) Однако нельзя не видеть, что к критике действительных недостатков в практике руководства искусством примешивается и стремление „**освободиться**” от всякого влияния партии и государства на развитие искусства, защищается „**свобода творчества**” в **буржуазно-анархическом**, индивидуалистическом духе (Nie da się jednak nie zauważyć, że do krytyki rzeczywistych niedociągnięć w praktyce kierowania sztuką dołącza się również dążenie do „wyzwolenia się” od jakiegokolwiek wpływu partii i państwa na rozwój sztuki, broni się „wolności twórczości” w burżuazyjno-anarchicznym, indywidualistycznym duchu) [IX].

Wolność OBCEGO interpretowana jest często w kategoriach anarchii (*буржуазно-анархическое своеволие*, *burżuazyjno-anarchiczna samowola*), tj. zbliża się pod względem konotacji ‘brak ograniczeń’ do wariantu ВОЛЯ. Jak pisze Natalia Katajewa:

[...] dane systemowe i kontekstualne wskazują, że wola [воля] w rosyjskiej świadomości językowej to szczególnie wartość duchowa, która jednocześnie zakłada pełne oddanie się we władzę swoim pragnieniom, brak jakichkolwiek ograniczeń w działaniu/postępowaniu, co owocuje egoizmem; wolność [свобода] może mieć różne stopnie „prawdziwości”: prawdziwa wolność [свобода] wiąże się z ograniczeniami i poszanowaniem innego, pseudowolność upodabnia się do woli [воля] (Kataeva 2005: 49).

Jednostka *воля*, ze względu na jednoznacznie pozytywne nacechowanie, nie mogła być stosowana w narracjach dotyczących ideologicznego wroga. W tekstach pojawia się natomiast szereg negatywnie nacechowanych realizacji synonimicznych z semantyką braku kontroli, dezorganizacji, a wręcz swawoli, np.:

(34) В № 3 журнала „Новый мир” опубликована статья Н. К. Гудзия и В. А. Жданова „Вопросы текстологии”, являющаяся по существу попыткой теоретически обосновать редакторский **произвол** в издании сочинений классиков (W trzecim numerze pisma „Nowyj Mir” został opublikowany artykuł N.K. Gudzii i W.A. Żdanowa „Problemy tekstologii”, który w istocie jest próbą teoretycznego uzasadnienia redaktorskiej samowoli podczas wydawania utworów klasyków) [20];

(35) Редакторский субъективизм, **произвол** и грубые ошибки, имевшие место в недавнее бремя при издании сочинений Гоголя, произведений Демьяна Бедного, вызвали справедливое и суровое осуждение советской общественности (Redaktorski subiektywizm, samowola i poważne błędy podczas niedawnych prac nad wydaniem dzieł Gogoła, utworów Demiana Biednego, zostały sprawiedliwie i surowo potępione przez radziecką społeczność) [20];

(36) Требуется время и значительные усилия, чтоб преодолеть как влияние **анархистствующих** демагогов, так и последствия ошибок и неправильных действий гг. Герасимова, Манизера, Сысоева и др (Żeby przelać wpływ zarówno anarchizujących demagogów, jak i skutki błędów i niesłusznych poczynań panów Gerasimowa, Manizera, Sysojewa i innych potrzebny jest czas i znaczny wysiłek) [X];

(37) Ввиду сложившегося **самотека** и **стихийности** стало фактически невозможно сколько-нибудь планировать и направлять развитие изобразительного искусства со стороны государственных организаций (Wobec powstałego chaosu i żywiołowości zupełnie niemożliwe stało się planowanie czegokolwiek i kierowanie rozwojem sztuk plastycznych przez organizacje państwowe) [XI];

(38) Эти произведения (Евтушенко, сборник „Шоссе энтузиастов”) расценивались как проявление ревизионизма на идеологическом фронте, как попытка раскатать **стихию** нездоровых явлений и тенденций в литературе и жизни (Te utwory (Jewtuszenko, zbiór „Szosa entuzjastów”) były odbierane jako przejaw rewizjonizmu na froncie ideologicznym, jako próba rozbudzenia żywiołu niezdrowych zjawisk i tendencji w literaturze i życiu) [XII];

(39) Некоторые **распоясавшиеся** литераторы пытались объяснить культ личности коренными пороками социалистического строя... (Niektórzy rozpuszczeni literaci usiłowali tłumaczyć kult jednostki inherentnymi wadami ustroju socjalistycznego...) [VIII];

(40) В этой речи тов. Охлопков, говоря о положении в киноискусстве и задачах творческих работников, допустил непростительную для заместителя министра культуры **вольность** в изложении ряда вопросов, ни словом не обмолвился о принципе партийности в искусстве (W tym przemówieniu тов. Ochłopkow, mówiąc o sytuacji w kinematografii i zadaniach stojących przed twórcami, dopuścił się niewybaczalnej dla zastępcy ministra kultury nonszalanckiej swobody w referowaniu szeregu zagadnień, ani słowem nie zająknął się na temat zasady partyjności sztuki) [I].

Co symptomatyczne, wszystkie odnotowane użycia tego typu dotyczą nie Zachodu, ale nowych zagrożeń, które pojawiły się po śmierci Stalina w samym ZSRR. Są one zdecydowanie silniej nacechowane niż formuły typu *мнимая свобода*, ponieważ ich zadaniem jest dyskredytacja wroga wewnętrznego, z tym zaś zwykle walczy się zdecydowanie brutalniej niż z wrogiem zewnętrznym. Można w tym dostrzec pewną interesującą prawidłowość, na którą kieruje nas przede wszystkim semantyka imiesłowu *распоясавшийся*. Wyraźnie wskazuje on na pewien punkt krytyczny, moment wyswobodzenia się z jakichś ograniczeń. Tego typu formuły nie mogły być stosowane wobec środowisk Zachodu, gdyż jedyne ograniczenia, o których w związku z nimi mówiono w badanym dyskursie, wynikały w przyjętej przezeń optyce z ustroju kapitalistycznego, a więc w ich przypadku zrzucenie ograniczeń musiałoby być interpretowane jako ОСВОБОЖДЕНИЕ, tj. osiągnięcie „prawdziwej wolności”. Taki przykład znajdujemy w odniesieniu do krajów, które stosunkowo niedawno weszły w skład tzw. obozu socjalistycznego:

(41) Трудящиеся стран социалистического лагеря, все прогрессивное человечество видят в советской культуре могучий оплот борьбы за новую, социалистическую культуру, залог **освобождения** культуры от тлетворного влияния реакционной идеологии империалистов (Lud pracujący krajów obozu socjalistycznego, cała postępowa ludzkość widzą w kulturze radzieckiej potężny bastion w walce o nową, socjalistyczną kulturę, warunek wyzwolenia kultury spod niszczących wpływów reakcyjnej ideologii imperialistów) [21].

Próby zrzucenia ograniczeń przez własnych „buntowników” musiały wobec tego prowadzić do anarchii i bezładu.

Przeanalizowany materiał pozwala stwierdzić, że tradycyjna dla rosyjskiej lingwokultury dychotomia СВОБОДА — ВОЛЯ uległa w ramach badanego dyskursu znaczącej reinterpretacji. Polegała ona w pierwszej kolejności na wyeliminowaniu drugiego z jej elementów jako konotującego brak ograniczeń i jednocześnie nacechowanego pozytywnie, a zatem, z punktu widzenia propagandy systemu, potencjalnie szkodliwego, oraz na aktualizacji trzech kategorii odpowiadających trzem zasadniczym zbiorowościom obecnym w dyskursie. Pierwszą z nich jest kategoria MY (SWOI), której odpowiada *настоящая свобода*, drugą — kategoria ONI (OBCY, wróg zewnętrzny, *мнимая свобода*), trzecią — ONI (OBCY, wróg wewnętrzny, *произвол*).

BIBLIOGRAFIA

- Afiani V.Ū. (red.) 2001: *Apparat CK KPSS i kul'tura, 1953–1957: Dokumenty*, Moskwa: Rosspën.
- Arutúnova N.D. 2003: Volâ i svoboda, [w:] Arutúnova N.D. (red.), *Logičeskij analiz âzyka. Kosmos i Haos: konceptual'nye polâ poradka i besporâdka*, Moskwa: Indrik, 73–99.
- Benveniste È. 1995: *Slovar' indoevropskich social'nyh terminov*, t. 1, Moskwa: Progress-Univers.
- Egorova O.S., Kirillova O.A. 2012: „Svoboda” i „volâ” kak ključevye koncepty russkoj kul'tury, *Âroslavskij pedagogičeskij vestnik* 4/1, 161–167.
- Fedotov G.P. 1992: Rossiâ i svoboda, [w:] Fedotov G.P., *Sud'ba i grehi Rossii*, t. 2, Sankt-Petersburg: Sofiâ, 276–303.
- Kataeva N.M. 2005: Volâ, [w:] Karasik V.I., Sternin I.A. (red.) *Antologii konceptov*, t. 1, Volgograd: Paradigma, 42–58.
- Lihačev D. 1981: *Zametki o russkom*, Moskwa: Sovetskaâ Rossiâ.
- Ožegov S.I. (sost.) 1953: *Slovar' russkogo âzyka*, Moskwa: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovariej.
- Petrovyh H.M. 2002: Koncepty volâ i svoboda v russkom âzykovom soznanii, *Izvestiâ ural'skogo gosudarstvennogo universiteta* 24, 207–217.
- Sadowski J. 2009: *Między Palacem Rad i Palacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Kraków: Libron.
- Šmelev A.D. 2002: *Russkaâ âzykovaâ model' mira*, Moskwa: Âzyki slavânskoj kul'tury.
- Vežbicka A. 1999: *Semantičeskie universalii i opisanie âzykov*, Moskwa: Âzyki russkoj kul'tury.
- Zemszał P. 2017: Relacje władza — artysta w sowieckim ideologicznym subdyskursie o kulturze w latach 1953–1957, [w:] Śladkiewicz Ź, Klimkiewicz A. (red.), *Perswazja językowa w różnych dyskursach*, t. 1, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 187–203.
- Zemszał P. 2018a: *Kultura — ideologia — metafora. Metaforyczne dychotomie związane z kategoriami SWOICH i OBCYCH w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953–1957*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Zemszał P. 2018b: Ideologema i ideologemnoe slovo — k opredeleniû terminov, *Przeгляд Rusycystyczny* 2(166), 150–170.
- Zlobin A.A. 2007: Svoboda i volâ: sopolavitel'nyj aspekt harakteritiki, *Vestnik VGU. Filologiiâ. Źurnalistika* 2, 56–59.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

Materialy gazety „Prawda”:

1. Sadovânu M., *Dolg pisatelâ*, 18 noâbrâ 1956.
2. Zavadskij D., *Za idejnost' i masterstvo sovetskogo teatra*, 8 avgusta 1954.
3. Hrušev N.S., *Za tesnuû svâz' literatury i iskusstva s žizn'û naroda*, 28 avgusta 1957.
4. Vysokoe prizvanie sovetskogo hudožnika, 9 marta 1957.
5. Vstupitel'naâ stat'â, *Rasvet kul'tury sovetskikh narodov*, 23 avgusta 1957.
6. Kuznecov M., *Russkij les*, 28 marta 1954.
7. Ioganson B., *Iskusstvo socialističeskogo realizma*, 24 iûnâ 1956.
8. Lavrovskij L., *Žizneradostnoe tvorčestvo*, 7 iûnâ 1956.
9. Rûrikov V., *Literatura i žizn' naroda*, 26.
10. Karavaeva A., *Vo imâ žizni i mira. Zametki pisatelâ*, 1 noâbrâ 1954.
11. Vysokoe prizvanie sovetskogo pisatelâ, 21 maâ 1956.
12. Vysokoe prizvanie deâtelej literatury i iskusstva, 1 sentâbrâ 1957.
13. Surkov A., *Sostoânie i zadači sovetskoj literatury*, 16 dekabrà 1954.
14. CK KPSS, *Privetstvie CK KPSS Vsesoûznomu s"ezdu sovetskikh hudožnikov*, 1 marta 1957.
15. Glavnaâ liniâ razvitiâ literatury i iskusstva, 29 avgusta 1957.
16. Zaharčenko V., *Mir, uvidennyj skvoz' glaz ob"ektiva*, 11 avgusta 1957.
17. Hrennikov T.N., *Doklad na Vsesoûznom s"ezde sovetskikh kompozitorov*, 29 marta 1957.
18. Vsesoûznyj s"ezd sovetskikh hudožnikov, 28 fevralâ 1957.
19. Fedin K., *Na vysšûi stupen'*, 15 dekabrà 1954.
20. Perov S., *Za naučnoe izdanie sočinenij V. Maâkovskogo*, 14 aprilâ 1953.
21. Smotr narodnyh talantov, 2ânvarâ 1954.

Materialy ze zbioru Afiani V.Û. (red.) 2001: *Apparat CK KPSS i kul'tura, 1953–1957: Dokumenty*, Moskva: Rosspen:

- I. Zapiska Petrogradskogo rajkoma KPSS o sovešanii tvorčeskikh rabotnikov kinostudii «Lenfil'm», 13 iûlâ 1954 g.
- II. Pis'mo literaturoveda A. A.Petrosân sekretarû CK KPSS P. N. Pospelovu o položenii v sovetskoj literature i o Rabote instituta mirovoj literatury im. M. Gor'kogo AN SSSR, 23 iûlâ 1954 g.
- III. Zapiska otdela nauki, škol i kul'tury CK KPSS po RSFSR o rezul'tatah golosovaniâ po vyboram delegatov ot moskovskih kompozitorov na vtoroj Vsesoûznyj s"ezd SK SSSR, 18 marta 1957 g.
- IV. Zapiska otdela nauki, škol i kul'tury CK KPSS po RSFSR o vystupleniâh na zaključitel'nom zasedanii plenuma pravleniâ Moskovskogo otdeleniâ Soûza pisatelej SSSR, 9 marta 1957 g.
- V. Zapiska otdela nauki, škol i kul'tury CK KPSS po RSFSR o vystupleniâh protiv partijnogo i gosudarstvennogo rukovodstva iskusstvom v žurnale „Voprosy filosofii” i v drugih periodičeskikh izdaniâh, 12 noâbrâ 1956 g.
- VI. Zapiska otdela kul'tury CK KPSS s soglasiem sekretarej CK KPSS o nepriemlemosti vstupleniâ SP SSSR v meždunarodnuû organizaciû Pen-klubov, 28 sentâbrâ 1956 g.
- VII. Zapiska otdela kul'tury CK KPSS „O nekotoryh voprosah razvitiâ sovremennoj sovetskoj literatury”, 27 iûlâ 1956 g.

- VIII. Zapiska oddela kul'tury CK KPSS „O nekotoryh nezdorovyh âvleniâh v Moskovskom otdelenii Soûza pisatelej”, ne pozdnee 30 maâ 1957 g.
- IX. Zapiska oddela kul'tury CK KPSS „O nekotoryh voprosah sovremennoj literatury i o faktah nepravit'nyh nastroenij sredi pisatelej”, 1 dekabrá 1956 g.
- X. Zapiska oddela kul'tury CK KPSS o položenii v oblasti izobrazitel'nogo iskusstva, 8 fevralâ 1957 g.
- XI. Zapiska ministra Kul'tury SSSR G. F. Aleksandrova o sostoânii sovetskogo izobrazitel'nogo iskusstva i merah po ulučšeniû organizacii truda hudožnikov, 27 sentâbrâ 1954 g.
- XII. Zapiska instruktora oddela nauki, škol i kul'tury CK KPSS po RSFSR M. V. Kolâdiča „Ob ideologiĉeskikh izvrašeniâh i ošibkah v karel'skoj literature”, 7 dekabrá 1957 g.

ABSTRACT

The term of freedom as perceived in the us-them dichotomy in texts of the soviet ideological subdiscourse about culture in 1953–1957

Keywords: freedom, liberty, soviet ideological discourse, thaw.

The term of FREEDOM belongs to crucial social, ethical and moral issues in the Russian languaculture. Its dichotomous structure is reflected in two basic embodiments: *воля* and *свобода*. An issue crucial for understanding its functioning in conditions of totalitarianism is taking into account the actual perception of freedom by senders, and an analysis of the rhetorical use of this concept in propaganda and documentary texts. On a basis of the analysed material it can be said that the dichotomy of *свобода* — *воля*, traditional for the Russian languaculture, underwent significant reinterpretation under the analysed discourse, first by elimination of its second components as implying a lack of restrictions, while having a positive meaning, and thus being potentially harmful from the system propaganda point of view, and then by updating the three categories corresponding to three basic groups mentioned in the discourse. US (FRIENDS) is the first of these categories, to which *настоящая свобода* corresponds, THEM (STRANGERS, an external enemy *мнимая свобода*) form the second of these categories, while the third one describes THEM (STRANGERS, an internal enemy, *произвол*).